

Рајко ВУЈИЧИЋ

НЕКИ ОБЛИЦИ ОДБРАНЕ И ЗАШТИТЕ У ГРАДИТЕЉСТВУ СЕОСКИХ СРЕДИНА

Вјечито настојање човјека да заштити себе, своју породицу и особе из свог окружења, као и добра која је посједовао, може се пратити још од праисторијског раздобља. То се запажа још у временима када су природни закони, пећине, представљале стална људска станишта, а што се на тлу Црне Горе може пратити од Црвене стијене и других истражених или рекогносцираних пећина у унутрашњости, као и оних дуж јадранске обале.¹ О сталним човјековим страховима и размишљањима како да на најбољи могући начин заштити своје станиште (или скровиште), а прије свега голи живот, свједоче и бројне градине, посебна врста утврђења смјештена на истакнутим тешко приступачним узвишењима, која су каткад служила као стална насеља или су, пак, представљала мјеста за осматрање и оптичко сигнализирање наступајуће опасности, након чега би се претварале у привремена прибјежишта (рефугиуме) за околно становништво. На њиховим мјестима су у средњем вијеку понекад ницали утврђени градићи кастелског типа, или би се градили сакрални објекти.²

¹ Примиијене су различите препреке прилазима пећина, испред чијих отвора су грубо зидани „последњи” одбрамбени бедеми. Уп. Ђ. Баслер, *Палеолитске и мезолитске регије и културе у Црној Гори*, Праисторија југословенских земаља 1, Сарајево 1979; Ч. Марковић, *Неолит Црне Горе*, Београд 1985, са старијом литературом.

² О тумулима и градинама на тлу Црне Горе писао је у последње вријеме Ч. Марковић, *Култура Илира у Црној Гори*, Матица 11/12, Цетиње/Подгорица 2002.

Временом, с промјенама начина ратовања и усавршавањем офанзивног оружја, посебно преласком са хладног на ватрено оружје, прилагођавају се и усавршавају одбрамбени системи. Но, док је фортификациона архитектура градова на тлу Црне Горе већ одавно на себе скренула пажњу домаћих и страних истраживача,³ видови одбране у руралним срединама су тек узгредно примјећивани.⁴

Несигурна времена на вјечитој вјетрометини, као стални пратиоци бивствовања на овим просторима, условљавала су неопходност да се личној заштити и одбрани посвети посебна пажња. У овом осврту смо се ограничили на запажања о видовима одбране у руралним амбијентима оног дијела Црне Горе гдје се као главни грађевински материјал користио камен, а то је приобална јадранска регија, басен Скадарског језера, Стара Црна Гора и неке њима гравитирајуће субрегије. У тим областима се могла боље организовати одбрана, не само од формацијски јаким непријатеља, попут фронталног ратовања или наглих појава казнених експедиција, већ и од пирата, пљачкаша с најразличитијим намјерама, међуплеменских зађевица и других видова опасности, зато што је свака кућа, заселак или село представљало, на неки начин, тврђаву саму за себе. То, дакле, важи само за карсни дио, у коме се зидало у камену, а кров покривао каменим плочама или ћерамидом.⁵ Јер у крајевима у којима је кровни покривач био од сламе, шиндре или клиса, као и лако запаљиве дрвене колибе, савардаци и слични објекти, није било могуће успоставити ефикаснији систем одбране. Због тога се овдје нијесмо освртали на сјеверну Црну Гору, гдје се најчешће градило у дрвету или у комбинацији дрво – камен, као ни на исламску архитектуру за коју је потребна посебна студија.

Судбоносно везани за овај, у суштини сурови амбијент, становништво се морало довијати, домишљати и улагати посебне напоре како би се заштили од честих непријатељских напада, похара, крвних освета, ноћних „посјета” гусара, „плијењења” оваца и других често непредвидљивих опасности. Те, као и дуге околности – гео-

³ О томе су до сада најисцрпније писали П. Мијовић – М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*, Београд/Улцињ 1975.

⁴ А. Дероко, *Народно неимарство, I*, Београд 1968, гдје доноси драгоцјене цртеже и фотографије бројних објеката, од којих су неки у међувремену нестали или су знатно измијенили свој некадашњи изглед.

⁵ А. Фројденрајх, *Народ гради на огољеном красу*, Загреб-Београд 1962.

графске, климатске, социолошке и друге природе – утицали су на тип градње појединачних кућа, или њихово груписање у засеке или села с организованом унутрашњом структуром. Типологијом црногорске традиционалне архитектуре, посебно куће, бавили су се већ поодавно бројни истраживачи.⁶

Основно правило при изградњи сеоске куће је било да не буде на зиратном земљишту, затим се прилазило на избор грађевинског материјала који се могао добити у близини, величина и изглед су зависили од расположивих средстава. Али важни су и други чиниоци: инсолација, конфигурација терена, близина воде, комуникација са околином, испаша и друге погодности које су битне за добру претпоставку функционисања домаћинства.

Чак су и најједноставније сеоске куће, оне једнодјелне приземљуше, са једним вратима без прозора, уколико су – као што је то најчешће био случај – биле покривене каменим плочама, представљале право мало утврђење, из којег се непријатељу могло дуго пружати отпор. Без обзира на то о којем се типу куће ради – приземне, на избу (конобу) или спратне – гледано по вертикали, односно једнодјелне, дводјелне или вишедјелне посматрано по хоризонтали, најслабија тачка у заштити објекта била су врата и други отвори.

Због тога се обезбјеђењу и облику тих мјеста прилазило с посебном пажњом и опрезом. Ови отвори су код старијих кућа, и то не само сеоских, већ и оних приградских, па и градских, били веома мали, толико да се кроз прозор није могла провући одрасла особа. Често су били високо подигнути од земље, а по потреби су се могли затворити дебелим дрвеним капцима. Улаз у кућу су затварала јака дрвена врата, најчешће храстова, са посебним кључаницама, качаницама, хоризонталним гредама, заптивачима, чији крајеви су се увлачили у удубљења унутар робустних камених довратника. При томе су се користили и тајни механизми, најчешће од дрвета тзв. „слијепе кључанке”.⁷ Понекад су се уз дрворишни улаз, капију, уграђивала један или два отвора, како би се са унутрашње стране

⁶ Т. Вујачић, *Прилог типологизацији црногорске традиционалне архитектуре*, Традиционална народна култура у Црној Гори, издање ЦАНУ, Подгорица 2000, гдје је наведена старија литература.

⁷ А. Дероко, *Народно неимарство*, I, цртеж 45; Б. Којић, *Сеоска архитектура у которском заливу*, Споменик САН, 103, Београд 1953, цртежи заштите улазних врата на стр. 172.

могло дискретно пратити ко се приближава. Ти отвори су се лако могли активирати у пушкарнице.⁸

Куће и друге зграде које су биле покривене сламом (млаћеницом), даскама – шиндром или клисом, нијесу могле бити заштићене од иоле јачег непријатеља, који их је лако могао запалити. Посебно беспомоћна у одбрани су била примитивнија склоништа попут брвнара, колиба, савардака (дубирога) и сличних објеката, мада су и они покушавали изнаћи извјесне видове заштите, било отежавањем прилаза, стражарењем и осматрањем кроз отворе на крову („баце” или тзв. „баба-финке”).⁹ Из тог разлога се овдје осврћемо на неке видове одбране и заштите камених кућа и њиховог окружења која су била грађена у камену, покривена каменим плочама или тиглом (ћерамидом, копама). У цјелини гледано, бројни видови заштите у градитељству сеоских средина преузети су из урбаних фортификационих система као што су камене ограде око куће и других објеката, помоћних и економских, пушкарнице (стријелнице), угаоне куле, осматрачнице и сл. Те елементе, осим тога што су били уобичајени у приморским градовима и насељима, у сеоске амбијенте доносила је властела, посебно которска, која је имала своје љетњиковце на сеоским имањима, гдје је боравила извјесни дио године, посебно љети, бринући се о својим добрима, али се и одмарала у тишини својих ладањских пребивалишта. Таквих, најчешће готичко-ренесансних и барокних љетниковаца било је највише у Тивту и његовој околини, али и у другим мјестима уз море или у непосредном залеђу. За своје обезбјеђење од пирата, Турака и разних непожељних посјетилаца, они су утврђивали своје грађевине. Њихов начин градње су постепено преузимали богатији сељаци, појединци и братства, прилагођавајући их својим специфичностима и потребама.¹⁰ Други посредници одбрамбених система у сеоском градитељству били су манастири, тј. самостани. Још из времена бенедиктинаца наилазимо на њихово присуство у руралним амбијентима, на полуострвима и ма-

⁸ У Босни се слична направа, односно омањи отвор уз улазну капију називао „ашик-пенџер” јер је служио младим људима да кроз њега могу разговарати и тако се упознати.

⁹ А. Дероко, *Народно неимарство*, II, Београд 1968, 273.

¹⁰ Уп. *Насеља и куће Тиватског залива*, (група аутора), Београд 1980; Зо-рица Чубровић, *Стамбена архитектура на средњовјековним имањима которске властеле у Тиватском заливу*. Годишњак Поморског музеја Котор, Л, Котор 2002, 199-223.

њим острвима. Временом су се њихови утврђени зидови са пушкарницама, кулом типа пирга и бројни пратећи елементи сасвим изгубили или у знатној мјери промијенили свој првобитни изглед.¹¹ Међутим, за нас је интересантно да су поједини засеоци, односно братства дуж обале преузели нека одбрамбена искуства и од властелина и монаха и уградили их у сопствени одбрамбени систем. Ту на прво мјесто долазе *castrum* (кастела, од лат. *castellum*, тал. *castello, fortezza, rocca*), која су имала бројна села на Луштици (као предио највише изложен нападима пирата), у околини Тивта, у Грбљу и Спичу. Додуше, такав или сличан вид колективне одбране може се сresti дуж Медитерана, по њима су добила имена неке регије,¹² или поједина мјеста, попут Кастел Ластва (Петровац), а и Херцег Нови је познат као Castel Nuovo. Међутим, код ова два посљедња примјера ради се о чисто војним утврђењима, док су каштели (каштии) у селима много скромнији и прилагођени за заједничку одбрану. То су, наиме посебне камене куле, високе по неколико спратова, снадбјевене пушкарницама (рјеђе с отвореном лођом на посљедњем спрату) у које се улазило кроз узана врата, која би се затим добро замандалила, понекад и млинским каменом, у коју би се склонило све становништво, носећи собом највредније предмете. Најчешће су то, по причањима статријих мјештана, биле иконе и породичне успомене.

Из каштиа би се пружао отпор непријатељу, све док им не би стигла помоћ из већег мјеста или би непријатељ самовољно одступао, процјењујући безуспјешност опсаде. Сваки каштио је увијек био опскрбљен водом и животним намирницама, док би оружје са собом доносили одрасли мушкарци, а понекад и жене. Неки од њих су за одбрану користили и тзв. *машикуле*. То су посебни отвори изнад улазних врата кроз које би се на непријатеља који покушава продријети унутра бацала врела вода, вруће уље или прах живог креча као би се непријатељ ослијепио. Није нам познато да се у нашим каштијима користило растопљено олово, као што је то био случај у неким

¹¹ Да напоменемо само неке важније бенедиктинске опатије, манастире и посебне цркве око којих се још налазе или разазнају остаци некадашњих утврђења: Богородица Ратачка, Богородица Крајинска, Госпа од Жањице, Св. Ђорђе испред Пераста, Подострог, Стањевићи, сви манастири Балшића на Скадарском језеру и многа друга.

¹² Тако се зову седам насеља између Сплита и Трогира која су настала у 15. и 16. вијеку како би се Каштелански залив спасао од турских упада са оближњег Клиса.

земљама. Машикуле су уграђиване још и у млинове, јер су они представљали честе мете пљачки. Њих су имали и богатији мјештани.

Од преосталих каштиа (кастела) евидентирали смо три на Луштици (у Маровићима, Радованићима и Клинцима) и један у Грбљу (село Шишичи, који је служио и као млин). Више једноводних кућа у Паштровићима су могле с времена на вријеме служити и као каштели, за што нијесмо нашли сигурне податке. Исто тако нијесмо успјели истражити врло оригинални одбрамбени систем у Горњим Брцима повише Сутомора, јер су стара здања замијењена новом или недовољно аутентичном архитектуром. Вјерујемо да о Брцима има сачуваних података од старијих истраживача, што би било драгоцјено за познавање наших руралних фортификација. Од машикула је, колико смо могли утврдити, преостала у нешто измијењеном облику једна у млину на Љутој код Доброте и на кули Милиновић у Морињу. Машикула је била изграђена и изнад улаза у стари град Будва, која је недавно реконструисана.

У селима развијеног типа, у којима су куће углавном одвојене једна од друге, као што је то најчешће у Старој Црној Гори, свака од кућа је морала индивидуално водити рачуна како да се заштити. Осим малих и проријеђених отвора, из којих се могло дјеловати ватреним оружјем, уграђиване су и пушкарнице, различитог облика и распореда. За разлику од најчешћег облика пушкарнице тзв. „окренуте кључаонице”, која се у нашим крајевима користи још од 15. вијека, често се употребљава и квадратни облик, који није најпрактичније рјешење, али је за градитеља био најједноставнији. Постепено се за тако нешто веће камене куће, најчешће спратно конструисане, без обзира да ли су имале одбрамбене системе или не, уобичао назив *кула*.¹³ Ипак, најчешће су то биле солидно грађене камене куће намијењене да се из њих непријатељу дуже времена може пружати отпор.

Из историјских и литерарних извора дознајемо за бројне куле распоређене по скоро свим дјеловима данашње Црне Горе: Радунова (у Прогоновићима), Баја Пивљанина (између Ораховца и Пераста), Роганова (у Трњинама), Бошковића (једна у Бјелопавлићима, а друга повише Буљарице), Бољевића, Вучинића и Ђуришића у Црмници.

¹³ Иако дјелује да је то словенски назив (због сличности са именицом „кућа”), ради се, заправо арапској ријечи („калула”) која је преко турског доспјела и одомаћила се у нас. Уп. А. Дероко, *Народно неимерство, II*, 274; Исти, *Средњевековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950, 18 et passim. О кулама је писао I F. Narpse, *Haus und Hausrat*, Sarajevo 1912.

Посебно су детаљно описани догађаји око ове посљедње – куле Ђуришића у Забесу у Црмници. О њој и догађајима у вези с њоме је пјевао Његош,¹⁴ док је о истим догађајима опширно писао В. Бољевић-Вулековић.¹⁵ Сматрало се за посебну храброст када би се Црногорци затворили у куле и из њих давали отпор Турцима, све док би им не би стигла помоћ, или пак сви изгинули. Зато је онај који је био „у затвор” сматран посебно храбрим јунаком и уживао особито је поштовање сународника.¹⁶

На подручју некадашње Црмничке и Ријечке нахије развио се један посебан вид утврђених кула. Биле су то солидно грађене камене грађевине, које су – поред приступних препрека – у највисочијем дијелу својих габарита, најчешће испод самог кровног вијенца, имале фриз специјално конструисаних пушкарница. На каменом постаменту постављане су двије ћерамиде у виду нешто већих каналица, чиме су пушкарнице добијале потковичасти изглед. У Црмници је постојала циглана, која је поред стандарних ћерамида производила и ове искључиво намијењене за наведену сврху. Чини се да су оне имале посебну технологију израде, јер поред већих димензија имале су мекшу структуру. То је очито рађено с намјером да куршум не би рикоширао и наносио повреде браниоцима, већ би се задржао у тијелу ћерамиде.¹⁷ Вјероватно се овакав вид одбране, с низом пушкарница како смо их описали, по први пут појавио на кући – резиденцији Петра I Петровића у Ријечи Црнојевића. Њен настанак се везује између 1810. и 1815. године. Владар-митрополит је зацијело морао имати знатну пратњу, те је због тога грађевина била добро брањена поред осталог и низом пушкарница.¹⁸ Исти или сличан систем пушкарница сусрећемо затим у неким селима Црмнице и некадашње Ријечке нахије. Лијеп примјер је кула Лековића у Го-

¹⁴ П. П. Петровић Његош, *Кула Ђуришића*, Пјесме, Издање „Просвета” Београд 1984, 176. У кули се, у догађају који је опјеван, затворило 15 Црногораца и из ње пружало отпор Турцима све док им није дошла помоћ из других црногорских крајева.

¹⁵ Војислав Бољевић-Вулековић, *Црмничко племе Бољевићи у прошлости Црне Горе*, Подгорица 1995, 116-118.

¹⁶ Исто.

¹⁷ Свакако, било би занимљиво извршити анализу и утврдити технолошки поступак приликом производње овог локалног типа ћерамиде.

¹⁸ Сличан систем је имала и кула Светога Петра на Каручу која му је служила за зимовник. Сада је у рушевном стању. Уп. Ч. Марковић – Р. Вујичић, *Споменици културе Црне Горе*, 432.

дињу. Својим положајем на крају села, уз само брдо, она је, заправо, имала улогу приморских каштиа, јер се у случају опасности из ње кроз десетине пушкарница могло ефикасно бранити. У крајњој нужди могли су је браниоци напуштити и безбиједно се повући у брдовиту и тешко приступачну позадину. Нешто мањих димензија, али с одбраном истог принципа, била је и кула Бановића у Прекорници, а без сумње су их имала и друга села те регије. Оне су временом пропале или су пушкарнице, након што је престала опасност од непријатељских напада, зазидане или су, пак, служиле као вентилација за поткровно сушење меса, рибе или других намирница.¹⁹

Специфичан вид одбране у сеоском градитељству представљале су цркве. Оне су често биле грађене на истакнутим позицијама, понекад на монолитним стијенама или ћувицима који су доминирали околином. Најчешће су биле ограђене зидом, неријетко с уграђеним пушкарницама, који је представљао добру могућност давања отпора непријатељу у ширем окружењу. Одбрана се затим премјештала у саму цркву, која је, као солидно грађени објекат с мало отвора и кровом од камених плоча, представљала минијатурну *fortezzu*. Неке цркве су имале такву намјену већ током радње. Такав је случај, на примјер, са црквом с. Тома у Лимљањима. То је, заправо, била братственичка црква Клисића, подигнута на монолитној стијени, која је сама по себи пружала добру заштиту. Њен оградни зид с пушкарницама представљало је сљедећу одбрамбену зону, док је сама црква са фризом потковичастих пушкарница уграђених на свим зидовима, па чак и на самој апсиди, представљала за то вријеме скоро неосвојиво утврђење.²⁰

¹⁹ Након што је првобитна намјена тих пушкарница пала у забрав, забиљежили смо у Ријечи Црнојевића занимљиво објашњење њиховог настанка. Наиме, влада мишљење да су оне биле рађене као станиште голубова (информатор Васко Јанковић).

²⁰ Занимљиво је да се некон великих киша 1896. црква нашла на клизшту које се полако покретало низ падину, а црква на монолитној стијени се, по причању мјештана, задржала неких стотинак метара од првобитне локације. Грађевина је остала неоштећена, само што је доживјела извјесну денивелизацију (нагнутост) и изгубила оријентацију исток – запад. Пушкарнице обликоване ћерамидом како смо то горе описали, биле су постављене на висини од око два метра од пода грађевине, што је значило да су се браниоци морали попети на неки импровизовани подиј, како би могли дјеловати кроз пушкарнице. Како је ово, колико нам је познато, јединствени примјер таквог типа сакралног утврђења у домаћем градитељству, објекат би свакако ваљало ставити под заштиту споменика културе, што још увијек није учињено.

Међутим, многе друге цркве би се по потреби претварале у утврђења. Наиме, уколико би се процијенило да постојећи отвори није су довољни за ефикасну одбрану – у датим случајевима увијек су то били напади Турака – онда би се у постојећи објекат импровизовано уградиле пушкарнице, пробијањем отвора на разним дјеловима цркве.

Такав примјер је била црква Успења Богородице у селу Ресни. У њој су се за вријеме напада паше Ћуприлића „затворила” браћа Милићи и неколико дана пружали отпор Турцима, све док им није нестало „цебане” (муниције), а Турци – како је то опјевао Његош провалили олтар и погубили све бараниоце.²¹ Сличних примјера је зацијело било више, али о њима није остало писаног трага, те су пали у забрав.

Поред наведених примјера видова одбране у нашим сеоским срединама постојали су још бројни модалитети, што указује на тежину живљења и опстанка на овом простору, те како се овдашње становништво, посебно његови прваци, морало довијати на разне начине како би се сачувао голи опстанак, било да се ради о посном кршу или релативно питомијем приобаљу.

²¹ На плочи на pročелу цркве уклесан је текст:

„Поход Ћуприлића везира
с војском на Црну Гору 1714 године.
Јунаци се тад гледају када на врат муке дођу
најславније тад умрије наш Милоје војвода
у цркву се затворити зовне браћу да ш њим пођу
гроб је красан каже црква споменик ће бит слобода
бранише се седам данах девет брата без престана
седамдесет и два више барјактара што убише
око цркве на све стране док их изда цебеана
Турци олтар провалише са олтара их све побише
ЊЕГОШ”

Камена кућа у Жлијебима (Херцег-Нови)

Рибарска кућа у Кртолима (Бјелила)

Кула Бановића у Прекорници

Кућа са пушкарницама у Прогановићима

Каштио у Маровићима (Луштица)

Кула са пушкарницама и спољним степеништем у Радованићима
(Луштица)

Кула Лековића у Годињу

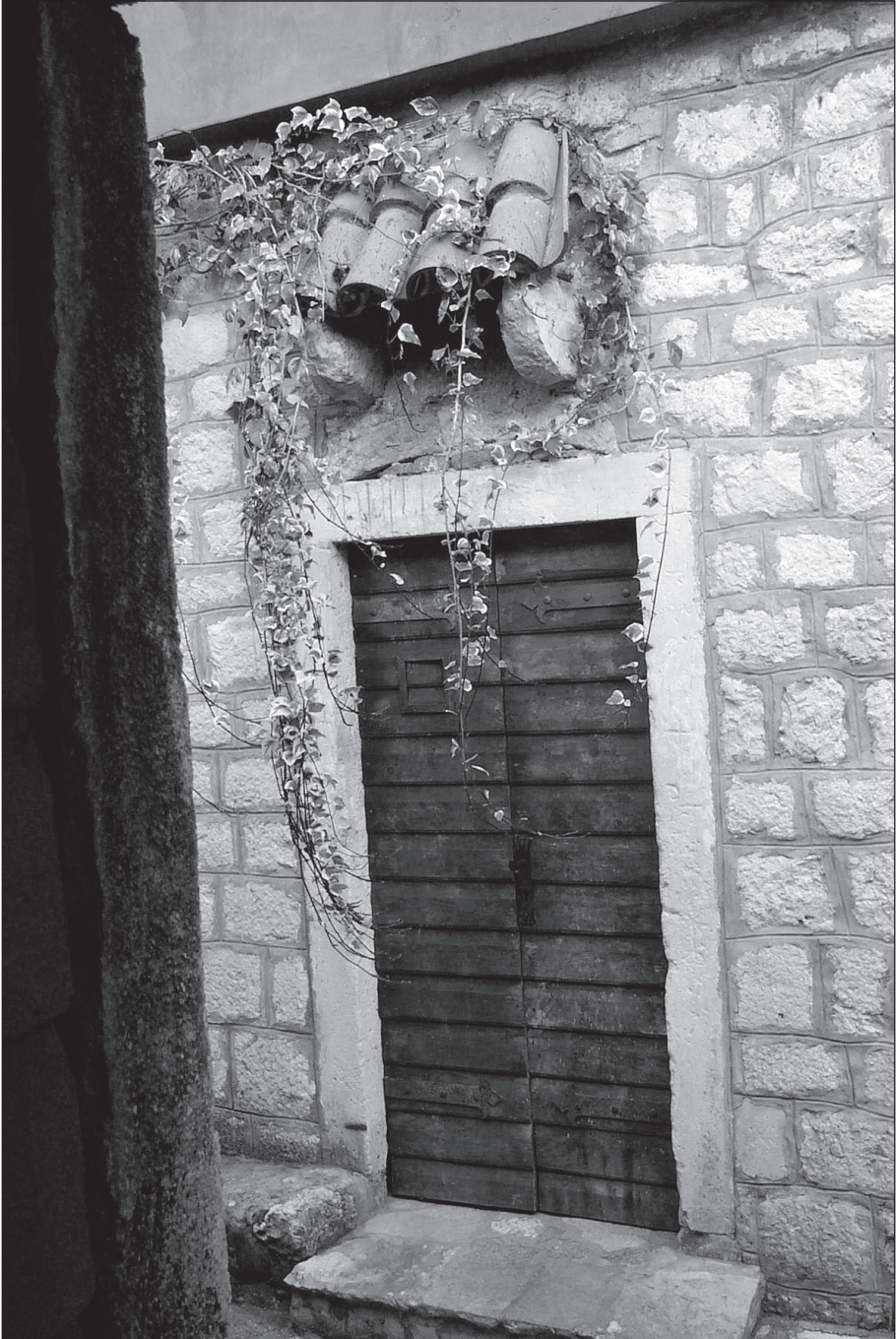
Црква Св. Томе са пушкарницама, Лимљани, Црмница

Црква Успења Богородице, Ресна (деталј фасаде)

Кућа Св. Петра Цетињског у Ријечи Црнојевића

Машикула на млину у Љутој код Доброте

Угаона кула и машикула на кући Милиновић у Морињу

Rajko VUJIĆ

SOME FORMS OF DEFENCE AND PROTECTION
IN BUILDING IN RURAL ENVIRONMENTS

Summary

The construction of fortification for the purpose of protecting own life, families and relatives can be followed from prehistorical times where enemies were abundant. In particular, there was danger from pirates in coastal regions as well as Turks, conflicting local tribes, blood feuds and other enemies in the interior parts of Montenegro. Consideration was given, in constructions terms, to build a house for defence to survive. For this purpose a number of ways was used in towns and fortified monasteries in villages e. g., Benedictines, some of which still exist today. A narrow entrance supplied by thick wooden door, small windows, through which an intruder couldn't pass in, were basic prevention.

Loopholes (slits) were common for most houses built with stone clads roofs. These specially constructed houses, so called „kulas” (castellated house), were used for protection from inside, „to imprison” themselves with supplies of food, water and weapons. Over the main entrance of the wealthy owners or millers houses (like in Ljuta by Dobrota or in Morinj) were „mashikulas”, a type of defence with holes to discharge boiling water, hot oil, lime powder or, sometimes, molten lead.

The churches, as often the most solidly built edifices, were similarly built with fortifications as the above described „kulas”, were also often used by adaptation for protection, for example St. Toma in Limljani, or the church of the Dormition of the Mother of God in Resna.

Local and smaller rural communities would emulate these forms of protection to suit circumstances.